

Seyyed Mohammad Tabataba'i and the Question of Leadership in the Iranian Constitutional Revolution

Amin Khani^{*}, Alireza Mollaei Tavani^{**}

Nayere Dalir^{***}

Abstract

This study examines the political and social leadership of Ayatollah Seyyed Mohammad Tabataba'i during the Iranian Constitutional Revolution (1905–1911). It investigates how Tabataba'i, despite ideological conflicts among diverse groups—from conservative clerics to secular intellectuals—managed to perform a trans-factional leadership role that united the revolutionary front.

Using a historical-analytical approach, this article explores his hybrid leadership model that fused religious legitimacy with the modern discourse of justice and reform. By analyzing letters, sermons, and contemporary reports, the study identifies two major pillars of his success: (1) the creation of a networked communication structure linking clerics, merchants, and intellectuals, and (2) the application of symbolic capital to transform moral authority into political power.

Findings demonstrate that Tabataba'i's innovative strategy of combining Shi'a political theology with modern constitutionalism transformed him into a mobilizing and inspirational leader whose influence extended beyond religious boundaries, shaping the sociopolitical transformation of Iran.

^{*} Ph.D. Candidate of Iran History, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran
(Corresponding Author), aminkhani655@gmail.com

^{**} Professor, Department of Intellectual and Cultural History of Iran, Faculty of Iran History, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran, mollaiynet@yahoo.com

^{***} Associate Professor, Department of Political History, Faculty of Iran History, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran, dalirnh@yahoo.com

Date received: 23/07/2025, Date of acceptance: 08/09/2025

Keywords: Leadership, Mobilization, Justice-seeking, Iranian Constitutional Revolution, Seyyed Mohammad Tabataba'i.

Introduction

The Iranian Constitutional Revolution emerged from deep political despotism, economic stagnation, and intensified foreign intervention by Russia and Britain. The autocratic Qajar system, devoid of accountability, created systemic corruption and widespread social discontent. Within this historical context, the ulama (religious scholars) served as symbolic leaders capable of mobilizing the masses through religious authority and moral capital.

Among them, Ayatollah Seyyed Mohammad Tabataba'i distinguished himself as a reformist who transcended traditional sectarian divisions. His intellectual openness, exposure to new ideas through travels and contacts with modernist thinkers, and deep religious scholarship equipped him to reinterpret Islamic principles in the service of political modernization. His leadership reflected an early example of a religious-political synthesis, promoting both spiritual legitimacy and national awakening.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical method grounded in the critical examination of primary historical documents, including Tabataba'i's sermons, correspondence, and contemporary newspapers, alongside secondary analyses by major historians such as Adamiyat, Kasravi, and Algar.

The conceptual framework draws upon Pierre Bourdieu's theory of symbolic capital and social movement theory (McCarthy & Zald, 1977; Tilly, 1978), to explain how Tabataba'i converted moral legitimacy into organized political mobilization.

The study focuses on three analytical levels:

Ideological level – reinterpretation of Islamic justice within a modern framework.

Institutional level – formation of networks and secret associations for political organization.

Collective action level – mobilization of urban classes and merchants into a unified movement.

Discussion and Results

Findings reveal that Tabataba'i's leadership was based on a multi-layered alliance network connecting clerics, merchants, and intellectuals. His rhetoric integrated traditional Islamic concepts such as *adl* (justice) and *shura* (consultation) with constitutional governance, thus legitimizing modern ideas in religious terms.

The union of Seyyed Mohammad Tabataba'i and Seyyed Abdullah Behbehani, known as Seyyedain Sanadain, symbolized the moral unity of the revolution. Together, they founded secret societies (*anjomans*) that functioned as proto-political organizations, facilitating coordination between various revolutionary cells.

Moreover, Tabataba'i's non-violent resistance approach, his insistence on justice rather than vengeance, and his advocacy for education and constitutional law shaped the moderate and reformist tone of the revolution. His speeches reframed monarchy as a system accountable to law and justice, thereby redefining the political vocabulary of the era.

Through his efforts, religious legitimacy was transformed into a mobilizing force for social justice, fostering collaboration between diverse social classes and accelerating the transformation from monarchy to constitutional governance.

Conclusion

Ayatollah Tabataba'i represents one of the most significant examples of integrative leadership in Iran's modern history. By combining Islamic ethics with modern political rationality, he constructed a native model of constitutionalism that maintained cultural authenticity while advancing democratic reform.

His ability to unite clerics, merchants, and intellectuals within a single movement demonstrated how traditional structures could be redirected toward progressive political change.

Tabataba'i's leadership model—marked by moral integrity, strategic pragmatism, and adaptive vision—provided a blueprint for future religious-political movements in Iran and the broader Islamic world. While his movement faced internal contradictions between tradition and modernity, his legacy remains a foundation for understanding the interplay between religion and democracy in transitional societies.

Bibliography

- Adamiyat, F. (1340/1961). *Fekr-e azadi va moghadame-ye nahzat-e mashruteiyat*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Adamiyat, F. (1363/1984). *Ideology-ye nahzat-e mashruteiyat-e Iran*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Adamiyat, F. (1385/2006). *Andishe-ye taraqqi va hokoomat-e ghanoon* (3rd ed.). Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Afari, J. (1378/1999). *Enqelab-e mashrute-ye Iran, 1906–1911* (R. Rezaei, Trans.). Tehran: Bistoon. [in Persian]
- Afshar, M. A. (1383/2004). *Jonbesh-e mashrootiyat-e Iran va rahbaran-e an*. Tehran: Farhang-e Moaser. [in Persian]
- Aghabozorg Tehrani, M. H. (1386/2007). *Negahi be tarikh-e anjomanha-ye seri-ye Iran*. Mashhad: Astan Qods Razavi. [in Persian]
- Akbarzadeh, F. (1380/2001). *Naghsh-e rahbari dar nahzat-e mashruteh, melli naft va enqelab-e eslami*. Tehran: Markaz-e Asnad-e Enqelab-e Eslami. [in Persian]
- Alexander, J. C. (1990). *Cultural pragmatism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Algar, H. (1359/1980). *Naqsh-e rohaniyat-e pishro dar jonbesh-e mashruteiyat* (A. Seri, Trans.). Tehran: Toosan. [in Persian]
- Ashraf, A., & Banuazizi, A. (1387/2008). *Tabaqat-e ejtemai, dolat va enqelab dar Iran* (S. Torabi Farsani, Trans.). Tehran: Ney. [in Persian]
- Ābādiyān, H. (1383/2004). *Bohran-e mashruteiyat dar Iran*. Tehran: Mo'assese-ye Motale'at va Pazhouheshha-ye Siyasi. [in Persian]
- Ābrahāmiyān, E. (1378/1999). *Iran beyn-e do enqelab* (A. Golmohammadi & E. Fattahi, Trans.). Tehran: Ney. [in Persian]
- Ajodāni, M. (1389/2010). *Mashrute-ye Irani*. Tehran: Akhtaran. [in Persian]
- Āfāri, J. (1378/1999). *Enqelab-e mashrute-ye Iran, 1906–1911* (R. Rezaei, Trans.). Tehran: Bistoon. [in Persian]
- Ādamiyat, F. (1363/1984). *Ideology-ye nahzat-e mashruteiyat-e Iran*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Ādamiyat, F. (1385/2006). *Andishe-ye taraqqi va hokoomat-e ghanoon*. Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Āfshār, M. A. (1383/2004). *Jonbesh-e mashrootiyat-e Iran va rahbaran-e an*. Tehran: Farhang-e Moaser. [in Persian]
- Āghābozorg Tehrāni, M. H. (1386/2007). *Negahi be tarikh-e anjomanha-ye seri-ye Iran*. Mashhad: Astan Qods Razavi. [in Persian]
- Ākbārzādeh, F. (1380/2001). *Naghsh-e rahbari dar nahzat-e mashruteh, melli naft va enqelab-e eslami*. Tehran: Markaz-e Asnad-e Enqelab-e Eslami. [in Persian]
- Bamdad, M. (1357/1978). *Sharh-e hal-e rejal-e Iran dar qarn-haye 12 va 13 va 14 hejri*. Tehran: Zavar. [in Persian]

97 Abstract

- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Transformational leadership*. New York: Free Press.
- Berger, P. L. (1967). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.
- Brinton, C. (1938). *The anatomy of revolution*. New York: Vintage Books.
- Brown, E. G. (1380/2001). *Enqelab-e mashrute-ye Iran* (M. Qazvini, Trans.). Tehran: Kavir. [in Persian]
- Chehabi, H. E., & Martin, V. (2010). *Iran's constitutional revolution: Popular politics, cultural transformations and transnational connections*. London: I. B. Tauris.
- Deh-Olāfo, M. (1362/1983). *Safar-nameh* (H. Farahvashi, Trans.). Tehran: Khayyam. [in Persian]
- Della Porta, D. (2013). *Clandestine political violence*. Cambridge University Press.
- Dolata-Ābādi, Y. (1371/1992). *Hayāt-e Yahya* (Vols. 1–5). Tehran: Attar. [in Persian]
- Ebrahīm, Y. (1369/1990). *Tarikh-e eghtesadi-ye Iran dar asr-e Qajar* (Y. Ājand, Trans.). Tehran: Gostaresh. [in Persian]
- Falahani Nasab, H. (1398/2019). *Naghsh-e rokon-e chaharom dar mashruteiyat*. Tehran: Gerā. [in Persian]
- Flor, W. (1366/1987). *Jostarhā-yi az tarikh-e ejtemā'i-ye Iran dar asr-e Qajar* (A. Seri, Trans.). Tehran: Toos. [in Persian]
- Foran, J. (1378/1999). *Moghāvemāt-e shekanandeh* (A. Tadaein, Trans.). Tehran: Resā. [in Persian]
- Gamini, W. A. (1992). *Talking politics*. Cambridge University Press.
- Gobineau, A. de (1383/2004). *Seh sāl dar Asiyā* (A. H. Mahdavi, Trans.). Tehran: Ghatreh. [in Persian]
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. Nowell-Smith, Eds.). New York: International Publishers.
- Hadāyat, M. Q. (1385/2006). *Khatirāt va khatarāt*. Tehran: Zavār. [in Persian]
- Jafariān, R. (1378/1999). *Bast-neshini-ye mashruteh-khāhān dar sefarat-e Engelis*. Tehran: Mo'assese-ye Motāle'āt-e Tarikh-e Mo'āser-e Iran. [in Persian]
- Jamalzadeh, M. A. (1402/2023). *Ganj-e shāyegān: Vaz'-e eqtesādi-ye Iran*. Tehran: Elm. [in Persian]
- Katouzian, H. (2020). The revolution for law: A chronographic analysis of the constitutional revolution of Iran. *Middle Eastern Studies*, 47(5).
- Kasravi, A. (1327/1948). *Tarikh-e mashrute-ye Iran*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge* (L. Wirth & E. Shils, Trans.). London: Routledge.
- McAdam, D. (2001). *Political process and the development of Black insurgency, 1930–1970*. Chicago: University of Chicago Press.

- McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241. <https://doi.org/10.1086/226464>
- Nāzem al-Eslām Kermāni, M. b. ‘Ali. (1384/2005). *Tarikh-e bidāri-ye Irāniān* (3 vols.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Najafi, M., & Faqih Haqqani, M. (1381/2002). *Dar tarikh-e tahavvolāt-e siyāsi-ye Irān*. Tehran: Mo’assese-ye Motāle’āt-e Tarikh-e Mo’āser-e Iran. [in Persian]
- Nafisi, S. (1383/2004). *Tarikh-e ejtemā’i va siyāsi-ye Irān dar dowre-ye mo’āser*. Tehran: Mahārat. [in Persian]
- Nussbaum, M. C. (2013). *Political emotions*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- O’Toole, J., & Luthans, F. (2002). *Spiritual leadership: Developing authentic leaders*. New York: Free Press.
- Poopak, A. (1384/2005). *Me’māri-ye Irān*. Tehran: Akhtaran. [in Persian]
- Polak, J. E. (1361/1982). *Safar-nameh-ye Polak* (K. Jahāndāri, Trans.). Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Pouramini, M. B. (1394/2015). *Pishvā-ye edālat-khāhi*. Tehran: Pazhouheh. [in Persian]
- Qadiyāni, A. (1387/2008). *Farhang-e jāme’-e tārikh-e Irān* (Vol. 2). Tehran: Ārun. [in Persian]
- Qomi, A. (1385/2006). *Al-favā’ed al-Razaviyyeh fi ahvāl-e ‘olamā’-e mazhab-e Ja’fariyyeh*. Qom: Boostān-e Ketāb. [in Persian]
- Ra’in, E. (1355/1976). *Anjomanhā-ye seri dar enqelāb-e mashruteh*. Tehran: Jāvidān. [in Persian]
- Ravandi, M. (1354/1975). *Tarikh-e ejtemā’i-ye Irān*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Rezvani, M. E. (1381/2002). *Enqelāb-e mashruteh-ye Irān*. Tehran: Sherkat-e Enteshārāt-e Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Safāyi, E. (1363/1984). *Rahbarān-e mashruteh*. Tehran: Jāvidān. [in Persian]
- Sepehr, M. T. b. M. A. (1351/1972). *Nāsekh al-tavārikh*. Tehran: Eslāmiyyeh. [in Persian]
- Shahidi, H. (1383/2004). *Sargozasht-e Tehran*. Tehran: Rāh-e Māna. [in Persian]
- Sharif Kashāni, M. M. (1362/1983). *Vāqe’āt-e ettefāqiye dar rouzegar* (M. Etehādiyye & S. Sa’dovandiyān, Eds.). Tehran: Enteshārāt-e Etehādiyye. [in Persian]
- Shirikhāni, A., & Rezaei, M. (1390/2011). *Naghsh-e rohaniyat dar enqelāb-e mashruteh*. *Motāle’āt-e Enqelāb-e Eslāmi*, 8(25), 1–20. [in Persian]
- Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press.
- Snow, D., & Benford, R. (1988). Ideology, frame resonance. *International Social Movement Research*, 1, 197–217.
- Sohaili, F. (1389/2010). *Anjomanehā-ye asr-e mashruteh*. Tehran: Negārestān-e Andisheh. [in Persian]

99 Abstract

- Tabataba'i, H. (1384/2005). *Yāddāshthā-ye Seyyed Mohammad Tabataba'i az enqelāb-e mashruteh-ye Irān*. Tehran: Ābi. [in Persian]
- Taqizadeh, H. (1379/2000). *Tarikh-e enqelāb-e mashruteh-ye Irān*. Tehran: Ramin. [in Persian]
- Taqizadeh, H. (1393/2014). *Nāmeyhā va maqālāt-e mashruteh*. Tehran: Toos. [in Persian]
- Tarrow, S. (2011). *Power in movement: Social movements and contentious politics* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Tilly, C. (1993). *European revolutions, 1492–1992*. Oxford: Blackwell.
- Tilly, C. (2006). *Regimes and repertoires*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vahedi, A. (1401/2022). *Ruhāniyat, hokoomat va tose'eh-ye siyāsi dar Irān-e mo'āser*. *Jāme'eh-shenāsi-ye siyāsi-ye enqelāb-e eslāmi*, 3(3), 55–70. [in Persian]
- Vaziri, F. (1402/2023). *Enjomanehā-ye asr-e mashruteh*. Tehran: Negārestān-e Andisheh. [in Persian]
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Zarrinkoob, A. H. (1357/1978). *Tarikh-e mardom-e Iran*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Documents and Archives

- Arshiveh-ye Sanad-e Vezārat-e Omur-e Khārejeh (n.d.). *Majmu'eh-ye asnād-e makhāzen-e qadimeh, konsoli va namāyandegi-hā-ye khāreji: 1124–1339 Qamari*. Tehran: Edāreh-ye Asnād va Tarikh-e Diplomāsi. [in Persian]
- Tabataba'i Sanglaji, M. b. S. (1239 Q/1860). *Khāterāt-e Tabataba'i* (Manuscript No. 31321). Majles Library, Tehran. [in Persian]

Newspapers and Journals

- Akhter, 1255/1876, Issues 2 & 4. [in Persian]
- Adab, 1323 Q/1905, Issue 145. [in Persian]
- Ettelā', 1318 Q/1900, Issue 529. [in Persian]
- Tarbiat, 1317 Q/1899, Issue 167. [in Persian]
- Habl al-Matin, 1272/1893, Issue 1. [in Persian]
- Qānun, 1268/1889, Issue 1. [in Persian]

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه

امین خانی*

علیرضا ملایی توانی**، نیره دلیر***

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی ابعاد مختلف رهبری سیاسی - اجتماعی آیت‌الله طباطبایی در آستانه انقلاب مشروطه می‌پردازد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که چگونه طباطبایی با وجود رقابت جریان‌های فکری متناقض (از سنت‌گرایان تا روشنفکران سکولار)، موفق به ایفای نقش «رهبری فراجناحی» در جنبش مشروطه شد. این مقاله با اتکا به رهیافت تحلیل تاریخی و با روش توصیفی-تحلیلی، می‌کوشد، ضمن بررسی منابع اصلی و نیز مکاتبات، نطق‌های عمومی و گزارش‌های مطبوعاتی آن دوره، «کاربست راهبردهای رهبری ترکیبی» (تلفیق مشروعیت دینی با گفتمان عدالت‌خواهی مدرن) و «ساختار شبکه‌ای ارتباطات» (پیوند زنجیره‌ای روحانیون، بازاریان و روشنفکران) را به عنوان دو رکن اصلی موفقیت طباطبایی بسنجد. یافته‌های مقاله حاکی از این است که رویکرد نوآورانه طباطبایی در رهبری، به ویژه در تلفیق مبانی دینی با مطالبات سیاسی-اجتماعی و استفاده از ابزارهای ارتباطی نوین آن دوره مانند مطبوعات، سخنرانی‌های عمومی و مکاتبات، و شبکه سازی، او را به عنوان یک «رهبر بسیج گر» و «الهام بخش» مبارزات سیاسی مطرح کرد. در واقع، طباطبایی با خلق «الگوی رهبری پویا» که همزمان ظرفیت بازتفسیر سنت و همگون‌سازی مدرنیته سیاسی را داشت، موفق به ایجاد ائتلافی ناهمگون اما مؤثر شد.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)،

aminkhani655@gmail.com

** استاد گروه پژوهشی تاریخ فکری و فرهنگی ایران، پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و

مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، mollaiynet@yahoo.com

*** دانشیار گروه تاریخ سیاسی، پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران،

ایران، dalimh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶

کلیدواژه‌ها: رهبری، بسیج عمومی، عدالت‌خواهی، انقلاب مشروطه، آیت‌الله طباطبایی.

۱. مقدمه

در آستانه انقلاب مشروطه، ایران با چالش‌های ساختاری عمیقی مواجه بود. نظام حکمرانی استبدادی با تمرکز قدرت در دربار و فقدان سازوکارهای پاسخگویی، فساد سیستماتیک اداری و نفوذ فزاینده قدرت‌های روسیه و بریتانیا از طریق اعطای امتیازات انحصاری، زمینه‌ساز نارضایتی گسترده اجتماعی شد. در این بستر تاریخی، روحانیون به مثابه سرمایه‌داران نمادین با بهره‌گیری از شبکه‌های ارتباطی فرامحلی، مشروعیت ناشی از گفتمان دینی و توان بسیج توده‌ای، نقش کاتالیزور تحولات سیاسی را ایفا کردند.

این پژوهش با اتکا بر روش توصیفی-تحلیلی، به این پرسش بنیادین می‌پردازد که سازوکارهای تبدیل سرمایه نمادین دینی به سرمایه سیاسی تغییرساز در جنبش مشروطه‌خواهی ایران، چگونه در رهبری آیت‌الله طباطبایی تجلی یافت و او چه الگویی برای مدیریت تعارضات ذاتی بین نهاد دین و دولت در گذارهای دموکراتیک ارائه داد و انقلاب را به پیروزی رساند؟

مطالعه منابع دست اول و اسناد و نطق‌های طباطبایی نشان می‌دهد که وی با بازتعریف گفتمان شیعی در چارچوب «مشروطه خواهی»، تضادهای میان سنت فقهی و نهادهای مدرن، وفاداری‌های چندگانه به مرجعیت و جنبش‌های اجتماعی، توانست در سرکوب‌گری حکومت قاجار، گسست‌های ایدئولوژیک درون جنبش را به مکانیسم‌های تکاملی تبدیل کند. راهبردهای ائتلاف‌سازی فراصنفی، نافرمانی مدنی مسالمت‌آمیز و بازتفسیر مشروعیت دینی، نه تنها مانع پیروزی انقلاب نشد، بلکه با ایجاد همپوشانی گفتمانی بین سنت و تجدد، شتابی تاریخی به تحول انقلابی بخشید. دستاورد نظری این تحقیق، ارائه الگوی «رهبری تلفیقی دینی-سیاسی» به عنوان مدلی برای جوامع دین‌محور است که هم‌زمانی نوسازی ساختارهای حکمرانی و حفظ هویت فرهنگی-دینی را ممکن می‌سازد و هم گسست‌های ناشی از گفتمان‌های تقلیل‌گرایانه پیوند دین-دموکراسی را تعدیل می‌کند.

انقلاب مشروطه ایران همواره در کانون توجه پژوهشگران داخلی و خارجی قرار داشته است. این رویداد تاریخی به دلیل پیچیدگی عوامل مؤثر (اجتماعی، سیاسی، مذهبی و اقتصادی) و نقش محوری نهاد روحانیت به‌ویژه شخصیت‌هایی مانند آیت‌الله سید محمد طباطبایی، زمینه‌ساز مطالعات گسترده‌ای شده است. ادبیات پژوهشی موجود را می‌توان در

سه گروه اصلی دسته‌بندی کرد: دسته اول، آثار عمومی درباره مشروطه: این دسته شامل نوشته‌هایی است که در حوزه موضوعی مشروطه قرار دارند و در خلال مباحث خود به رهبری طباطبایی به عنوان کنشگر مؤثر رویدادها پرداخته‌اند، ولی تمرکز بحث بر مشروطه و رویدادهای گوناگون آن است. از جمله این آثار می‌توان به «مشروطه ایرانی» (آجودانی، ۱۳۸۹) و «تاریخ انقلاب مشروطه ایران» (رضوانی، ۱۳۸۱) اشاره کرد. دسته دوم، آثار مرتبط با نقش روحانیت: این دسته شامل نوشته‌هایی است که به طور مشخص‌تر به نقش روحانیت از جمله طباطبایی پرداخته‌اند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌هایی چون «نقش روحانیت پیشرو در انقلاب مشروطیت» (الگار، ۱۳۵۹) و «بست‌نشینی مشروطه‌خواهان در سفارت انگلیس» (جعفریان، ۱۳۷۸) و مقاله‌هایی چون «نقش روحانیت در انقلاب مشروطه» (شیرخانی، ۱۳۹۰) و «روحانیت، حکومت و توسعه سیاسی در ایران معاصر» (ابطحی و دیگران، ۱۴۰۱) اشاره کرد. دسته سوم، پژوهش‌های خاص درباره آیت‌الله طباطبایی هستند که پیوند بسیار نزدیکی با مساله پژوهش حاضر دارند و به نقش طباطبایی در جنبش مشروطه پرداخته‌اند. این آثار شامل «رهبران مشروطه» (صفایی، ۱۳۹۴) و «پیشوای عدالتخواهی» (پورامینی، ۱۳۹۴) می‌باشد. نوآوری و وجه تمایز پژوهش حاضر، تمرکز بر مساله رهبری آیت‌الله طباطبایی و نوع رهبری و سنخ‌شناسی آن است که بر پایه یک چارچوب مفهومی حاص انجام می‌شود.

۲. چارچوب مفهومی

رهبری در بستر تحولات اجتماعی و سیاسی، به ویژه در دوران انقلاب‌ها، پدیده‌ای پیچیده و چند وجهی است. ظهور رهبران در شرایط پیشانقلابی، نتیجه‌ی تلاقی عوامل متعدد تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و شخصیتی است که زمینه‌ی پذیرش فردی خاص را به عنوان رهبر فراهم می‌آورد.^۱

در تحلیل نقش آیت‌الله طباطبایی در انقلاب مشروطه، توجه به چند عامل ضروری است: نخست، بافت سنتی و تاریخی ایران پیش از مشروطه با ویژگی‌های خاصش که زمینه‌ساز ظهور رهبران مذهبی بود. دوم، بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر ایران در اواخر قرن نوزدهم، نیاز به رهبری قوی و کارآمد را به‌وضوح نمایان می‌کرد. سوم، تعاملات پیچیده آیت‌الله طباطبایی با دیگر بازیگران سیاسی، از جمله مشروطه‌خواهان، استبدادگران و نیروهای خارجی، به طور کلی این عوامل بر شکل‌گیری و تحول رهبری

ایشان تأثیرگذار بودند. او در این تعاملات، همواره تلاش می‌کرد تا میان سنت و مدرنیته، دین و سیاست، و منافع ملی و بین‌المللی تعادل برقرار کند.

برای تحلیل دقیق‌تر نقش و جایگاه وی، می‌توان به بررسی سنخ‌شناسی رهبری او پرداخت. سنخ‌شناسی رهبری به معنای طبقه‌بندی رهبران بر اساس ویژگی‌ها، سبک‌ها و الگوهای رفتاری آن‌هاست. نوع رهبری را می‌توان در فرایند جنبش و عملکردش نسبت به مشکلات و مقابله با آن - تاب‌آوری یا تسلیم، نظریه پرداز و... - مشاهده نمود (اطاعت و منصوریان، ۱۴۰۰: ۴۶). با توجه به بافت اجتماعی مذهبی جامعه دوره قاجار، روحانیت افزون بر دانش مذهبی، جایگاه اجتماعی خاصی در اذهان عمومی داشت که رهبری آنان را پذیرفتنی‌تر می‌نمود. زیرا از سازمان‌دهی و توان بسیج‌گری مردم و منابع، نیز برخوردار بودند.

نوع رهبری طباطبایی با توجه به دخالت احساسات و هیجانات عمومی در زمانه انقلاب در مبارزه با استبداد و تقویت این احساسات با سخنرانی، (Nussbaum, 2013. P. 201) انسجام یافت. از آنجایی که رهبران سیاسی غیر روحانی توان همراه نمودن مردم را نداشتند، رهبری طباطبایی در بسیج مردم قابل تأمل است. نوع رهبری وی با توجه به ساختار اجتماعی آن زمان و شرایط موجود، از سنخ رهبران بسیج‌گر، هدایت‌گر و محرک بود. پس از استقرار نسبی مشروطه، طباطبائی به معماری، مدیریت، و نهادسازی پساانقلابی پرداخت. با توجه به آنچه گفته شد، در فرایند رهبری انقلاب‌ها، سه گونه‌ی رهبری قابل تمایز است:

الف) رهبران فکری و ایدئولوگ: این رهبران؛ به مثابه معماران گفتمان انقلابی، بنیادهای نظری جنبش‌های اجتماعی را با تولید نظام‌های معنایی بدیل و گسست معرفت‌شناختی از پارادایم مسلط پایه‌ریزی می‌کنند. (Gramsci, 1971.p.164) این کنشگران که عمدتاً در مرحله پیشانقلابی فعالند، سه کارکرد بنیادین ایفا می‌کنند: طراحی چارچوب‌های ایدئولوژیک مبتنی بر نقد رادیکال نظم موجود حکومت مستقر، (Brinton, 1938. P.212) تولید سرمایه نمادین جهت مشروعیت‌بخشی به کنش جمعی و بسیج منابع (McCarthy & Zald, 1977. P.131)، ترسیم افق‌های آرمانی در قالب اتوپیا‌های اجتماعی به‌عنوان مقاصد هنجاری جنبش (Mannheim, 1936.p.162). این کنشگران «پیش‌شرط‌های شناختی انقلاب» را فراهم می‌سازند (Skocpol, 1979).

P.184) با این حال، آنان عموماً در آستانه مرحله انقلابی، به دلیل تنش‌های ساختاری یا رقابت‌های درون‌گروهی حذف می‌شوند.

ب) **رهبران بسیج‌گر:** آنها با بهره‌گیری از سازوکارهای کلیدی نظریه بسیج منابع (Resource Mobilization Theory)، ایده‌ها را در قالب گفتمان‌های چارچوب‌سازی‌شده (frame alignment) بازتولید می‌کنند (Tilly, 1978, p. 69). این فرآیند مبتنی بر ساده‌سازی مفاهیم پیچیده برای جذب حداکثری توده‌هاست. در فرایند انقلاب‌ها، این کنشگران به مثابه معماران عملیاتی ظاهر شده و نقش «سازمان‌دهندگان کنش جمعی» را ایفا می‌کنند که مسئولیت محوری آنان شامل سازماندهی نارضایتی‌ها به برنامه‌های عملیاتی منسجم (McAdam, 1982, p. 37) از طریق شبکه‌های کنش متقابل (Interactive Networks)، بسیج سرمایه‌های نمادین با بازتعریف هویت جمعی و ساخت روایت‌های اعتراضی (Tarrow 2011, p. 110) و طرح چارچوب‌ساز گفتمانی است (Snow & Benford 1988, p. 136) تا حس بی‌عدالتی سیستماتیک را برای تغییر امکان‌پذیر کنند. این سه‌گانه، خشم انفعالی را به جنبش سازمان‌یافته تبدیل می‌کند (Della Porta 2013, p. 74) و تا مرحله نهایی پیروزی یا شکست تداوم می‌یابد. (Gamson, 1992, pp. 32-35)

پ) **رهبران مدیر و معمار:** رهبران مدیر و معمار پس از پیروزی انقلاب، نقشی محوری در مهندسی ساختارهای سیاسی-اجتماعی؛ و نهادینه‌سازی ارزش‌های انقلابی بر عهده می‌گیرند. فعالیت‌های آنان شامل عملیاتی‌سازی ایده‌های انقلابی از طریق ایجاد سازوکارهای اجرایی، تبدیل شعارها به نهادهای پایدار، و ایجاد تعادل میان آرمان‌های انقلابی و ضرورت‌های حکمرانی می‌شود. (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۲۵-۳۶)

پژوهش حاضر، نقش سید محمد طباطبایی را در انقلاب مشروطه ایران عمدتاً از بُعد دوم یعنی رهبر بسیج‌گر بررسی می‌کند. البته به تناسب موضوع و به اقتضای بحث از سطح ایدئولوژیک که شامل بازتعریف مفاهیم دینی در گفتمان مشروطه است؛ سطح نهادی که عمدتاً بر مدل رهبری و هدایتگری طباطبایی متمرکز است و سطح کنش جمعی که بر ضرورت هماهنگی میان گروه‌های اجتماعی از جمله طبقات شهری و روحانیون مبتنی است، نیز سخن به میان خواهد آورد.

۳. آشنایی با طباطبایی

طباطبایی در کربلا ۱۲۵۷ ق (۱۸۴۱ م) دیده به جهان گشود. تولد وی در میانه‌ی سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار، او را در قلب بحران‌های عصر قاجار قرار داد. تحصیلات ابتدایی را در همدان، نزد پدر بزرگش سید مهدی طباطبایی گذراند و سپس به تهران آمد و تحت آموزش پدرش، سید محمدصادق طباطبایی و دیگر اساتید رشد یافت (مرکز اسناد کتابخانه ملی، ش ۳۱۳۲۱). پدرش از علمای برجسته و مادرش از نوادگان آقا محمدباقر بهبهانی بودند (قدیانی، ۱۳۸۷: ۵۶۵/۲). به روایتی خاندان طباطبایی از افراد نامور شیعه شناخته می‌شدند (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۷/۱). طباطبایی برای تکمیل دانش دینی به سامرا رفت، حکمت و علوم عقلی را در مکتب میرزا ابوالحسن جلوه، حکیم نامدار عصر خود، فرا گرفت و از محضر اساتیدی مانند شیخ هادی نجم‌آبادی بهره‌مند شد و از سوی میرزای شیرازی اجازه اجتهاد کسب نمود (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۱۱۰) و به عنوان یک عالم دینی و فعال سیاسی به ایفای نقش پرداخت (تنکابنی، ۱۳۵۲: ۱۲۲). او با تأسیس مدارس علمیه، گام‌های مؤثری در جهت گسترش دانش و فرهنگ اسلامی برداشت (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۸/۱).

سفرهای وی به عثمانی و روسیه، صرفاً محدود به مشاهده‌ی ظواهر تمدنی نبود، بلکه مواجهه‌ی مستقیم با سازوکارهای نوین حکمرانی در این جوامع را شامل می‌شد. این تعاملات، درکی پویا نسبت به قانون‌مداری و توسعه‌ی سیاسی به او بخشید برخلاف بسیاری از هم‌تایان مذهبی‌اش که مشروطه را صرفاً به مثابه‌ی ابزاری برای تحدید استبداد می‌دیدند، طباطبایی به درکی چندلایه از این مفهوم به مثابه‌ی "نظامی حقوقی با مولفه‌های فرهنگی مستقل" دست یافت. (قدیانی، ۱۳۸۷: ۵۶۷/۲-۵۶۵) در سال ۱۳۰۹ قمری، طباطبایی

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۰۷

به دعوت میرزای شیرازی به ایران بازگشت. این دعوت با هدف مقابله با نفوذ فزاینده‌ی میرزا آشتیانی در دربار ناصرالدین‌شاه طراحی شده بود. میرزای شیرازی با درک شرایط پیچیده‌ی سیاسی ایران، طباطبایی را مرجعی توانمند برای ایستادگی در برابر فشارهای دربار و احیای نقش مرجعیت دینی برگزید. شخصی که بدون حاشیه و بدور از منافع شخصی بود (Katouzian, 2020, p. 71). پس از ورود به تهران، طباطبایی برای ترویج قانون‌مداری، آموزش عمومی را امری مهم شمرد. درخواست تأسیس مدارس جدید البته به صورت پنهانی توسط شبنامه‌ها و انجمن‌های سری صورت می‌گرفت (رائین، ۱۳۵۵: ۱۷۴).

در این عرصه، ابتکارات طباطبایی فراتر از سوادآموزی صرف بود؛ تأسیس مدارس با ترکیبی از دروس حوزوی و علوم جدید، تلاشی آگاهانه برای ایجاد «سواد انتقادی» به‌شمار می‌رفت. اما این اقدام مترقی در تأسیس مدرسه با تضادی ناخواسته همراه شد: تقدیس شخصیت او توسط توده‌ها به‌گونه‌ای که حتی پسمانده‌ی غذایش را تبرک‌جویانه نگه‌می‌داشتند (قمی، ۱۳۸۵: ۲۱۰)، به بازتولید الگوهای مشروعیت‌بخش پیشامدرن انجامید. این تقدس درباره‌ی مقام سلطان نیز صادق بود. لذا او ناگزیر بود در جریان انقلاب مشروطه بگوید:

سلطان یعنی کسی که داد مظلوم را از ظالم بگیرد، نه اینکه هرکار دلش بخواهد بکند و مردم را عیب خود بداند، علوم جدید لازم است که همه‌کس آن را تحصیل کند تا معنی سلطنت را بداند. باباجان، پادشاه هم مثل ما یک نفر است، نه اینکه به قول بعضی، مالک الرقاب باشد و آنچه بخواهد بکند... هرچه خرابی و ظلم است، برای این است که نمی‌دانیم معنی سلطنت چیست. تمام انبیاء برای عدل و داد آمدند... آخر، اگر این رعیت نباشد تو هیچ نداری... من هم که کشته شوم، اسمم تا دامنۀ قیامت باقی خواهد ماند. خون من عدالت را استوار خواهد نمود... ای مردم، بیدار شوید، درد خود را بدانید، دواي درد را پیدا کنید... اگر چه یک‌سال یا ده‌سال طول بکشد. ما عدل و عدالتخانه می‌خواهیم (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۰۴/۲).

طباطبایی با جسارت کلام و صراحت‌لهجه، از پیشگامان اندیشه‌های مشروطه‌خواهی و حکومت قانون در ایران عصر قاجار بود. (آدمیت، ۱۳۴۰: ۲۳۷) دفاع او از آرمان‌های نوگرایانه، همزمان موجی از حمایت روشنفکران اصلاح‌طلب را برانگیخت و مخالفت شدید محافظه‌کاران و درباریان را به همراه داشت (قدیانی، ۱۳۸۷: ۵۶۶/۲) طرح اندیشه‌های بدیع وی در بازسازی ساختار سیاسی، به مثابه‌ی تهدیدی ایدئولوژیک برای نظام سلطنتی

قاجار تلقی می‌شد؛ تا آنجا که دربار با بسیج تمامی ابزارهای سرکوب، کوشید تا نفوذ فکری او را مهار کند.

حکومت قاجار در مقابله‌ی تاکتیکی، وی را صرفاً دنباله‌رو افکار سید جمال‌الدین اسدآبادی معرفی می‌کرد تا هم شخصیت او را تقلیل دهد و هم از محبوبیت جمال‌الدین بکاهد. اما این اقدامات نه تنها به انزوای طباطبایی منجر نشد، بلکه بر مشروعیت مردمی او افزود. و او را در چشم جریان‌های عدالت‌خواه به چهره‌ای مستقل و پیشرو بدل ساخت که برای تحقق آرمان‌های آزادی و عدالت تلاش می‌کرد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۹/۱). به گونه‌ای که در آستانه‌ی مشروطیت، به عنوان رهبری دوجبه‌ی (سیاسی-مذهبی) شناخته شد (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۲۲).

۴. زمانه‌ی طباطبایی و بسترهای وقوع انقلاب

در دهه‌های منتهی به مشروطیت (۱۲۸۵-۱۲۷۵ش)، ایران در چرخه‌ی بحران‌های ساختاری چندلایه گرفتار بود. ضعف نظامی حکومت قاجار در دفاع از مرزها و حقوق شهروندان (به‌ویژه پس از عهدنامه‌های ترکمنچای و گلستان)، نفوذ فزاینده‌ی روس و بریتانیا از طریق امتیازات انحصاری (نظیر امتیاز تنباکو ۱۳۰۹ق) و ناکارآمدی عمومی حکومت که نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی را تشدید می‌کرد، بستر شکل‌گیری گفتمان اعتراضی را فراهم ساخت (کسروی، ۱۳۲۷: ۴۵/۱-۶۰؛ آدمیت، ۱۳۴۰: ۸۹-۱۰۵). در این شرایط بحرانی، نیروهای اجتماعی صاحب‌نفوذ - اعم از علما، تجار و روشنفکران - برای اصلاح نابسامانی‌ها رویاروی حکومت قرار گرفتند. روحانیون مستقل، به ویژه شخصیت‌هایی چون طباطبایی، با بهره‌گیری از سرمایه‌ی نمادین (Bourdieu, 1977: 171) و شبکه‌های اجتماعی خود، وکالت حقوق ملت در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی را بر عهده گرفتند و از طریق نهادسازی مستقل (نظیر تشکیل انجمن‌های مخفی) و ایجاد ائتلاف بین‌طبقه‌ای، پیشگام اصلاحات ساختاری شدند. هم‌آوایی این سه نیروی اجتماعی شکلی مکمل یافت: روشنفکران با تولید ادبیات انتقادی در جرایدی چون «حبل‌المتین» کلکته (تأسیس ۱۳۱۱ق) و ترجمه‌ی متون حقوقی اروپایی (نظیر «قانون اساسی فرانسه» توسط میرزا ملکم‌خان)، گفتمان مشروطه‌خواهی را صورت‌بندی کردند (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۳۴/۱)، همزمان، علما با بسیج توده‌ها از مجرای منابر و تشکل‌های مذهبی (نظیر انجمن‌های اخوت)، مشروعیت فقهی به اعتراضات بخشیده و سازماندهی تحریم‌ها (مانند تحریم کالاهای روسی در

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۰۹

۱۳۲۳ق) و تظاهرات خیابانی را رهبری کردند (آفاری، ۱۳۷۸: ۱۵۷-۱۶۰) و بازرگانان با تأمین هزینه‌های انقلاب و دفاع از قانون‌خواهی از حرکت روشنفکران و روحانیان پشتیبانی کردند. این همکاری سه‌ضلعی، جنبش فراگیری پدید آورد که نقطه‌ی اوج آن، صدور فرمان مشروطیت در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ بود. (آجودانی، ۱۳۸۹: ۲۰۳).

در دوره قاجار، علما به‌عنوان یکی از گروه‌های صاحب‌نفوذ سیاسی و اجتماعی، در کنار نهاد سلطنت از جایگاه ممتازی برخوردار بودند. این موقعیت در تعامل پیچیده با سایر نیروهای اجتماعی شکل می‌گرفت. اما تجار، ملاکین، روشنفکران و اصناف شهری تحت فشارهای مالیاتی فزاینده و سیاست‌های اقتصادی ناکارآمد حکومت (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۵)، به‌تدریج به صفوف مخالفان پیوستند (فوران، ۱۳۷۸: ۱۹۵). در این میان، طباطبایی با بهره‌گیری از شبکه ارتباطی با مراجع نجف و نهاد وعظ در مساجد، جبهه‌ای مذهبی-سیاسی شکل داد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۷/۱). وی فساد دربار قاجار را تهدیدی برای ارزش‌های دینی تلقی کرد و تحقق عدالت اجتماعی را راه نجات کشور دانست (طباطبایی، ۱۳۵۵: ۶۴). او تنها روحانی‌ای بود که با درک معنای مشروطیت در پی تأسیس مجلس برآمد (حائری، ۱۳۶۰: ۱۰۵) و با درک شرایط سیاسی و عدم آگاهی عمومی از مفهوم مشروطیت، در ابتدای جنبش هوشمندانه از مشروطه صرف‌نظر کرد و بیشتر از مجلس سخن راند (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۸۴/۲). او گفت،

هشت ماه است بلکه زیاده‌تر که بجز این یک کلمه «عدل» دیگر چیزی نگفته‌ایم. در خلوت و جلوت، در بالای منبر، در مسجد و خانه،... جز عدل چیزی نخواسته‌ایم. حالا بعضی می‌گویند، ما مشروطه‌طلب و یا جمهوری‌طلب می‌باشیم... غرض این بود مجلسی تشکیل شود که در آن به داد مردم برسند (راوندی، ۱۳۵۴: ۵۴۸/۳).

بازرگانان به‌ویژه در مراکزی مانند تهران و تبریز، از نابسامانی اقتصادی و ناامنی سرمایه‌گذاری رنج می‌بردند. ناکارآمدی حکومت در حمایت از تجارت و رکود بازار (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۲۰)، افزایش فقر و بیکاری (فلاح و تجارت، ش ۴، سال اول، ۱۲۹۷: ۶۱) واردات بی‌رویه محصولات (فوران، ۱۳۷۸: ۱۷۲) با کمک دلال‌ها و تجار مزدور یا حمال‌فرنگی‌ها در داخل کشور (سیاح، ۱۳۶۳: ۴۲۲) و فساد دستگاه‌های دولتی، نگرانی‌های این گروه را تشدید کرده بود (ملک‌زاده، ۱۳۷۰: ۲۳۲/۱). آنان نه تنها خواستار چارچوب حقوقی برای رونق اقتصادی و امنیت سرمایه‌گذاری بودند، بلکه با حمایت مالی از نشریات مشروطه‌خواه، در جلب افکار عمومی به مشروطه‌خواهی نقشی کلیدی ایفا کردند (کسروی،

۱۳۲۷: ۱۴۳) و در مهاجرت صغری و تشکیل انجمن های مخفی حضور داشته و از حامیان مالی جنبش بودند (کرمانی، ۱۳۸۴: ۱۷۹/۱). این گروه را می توان در کنار زمین دارن کوچک و اعیان محلی از اعضای طبقه متوسط دانست (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷: ۵۸). روشنفکران با الهام از اندیشه های نوین غربی و تأکید بر آرمان های آزادی خواهانه، خواهان دگرگونی بنیادین ساختار حکومت بودند. آنان از طریق انتشار مطبوعات، تألیف آثار فکری و تشکیل انجمن ها به ترویج گفتمان مشروطه خواهی پرداختند. در حالی که اصناف شهری به دلیل عدم وابستگی به دولت (گوینو، ۱۳۸۳: ۲۷۸) با سازماندهی اعتصابات بازار، این اندیشه ها را به کنش خیابانی تبدیل می کردند. ملاکین نیز در واکنش به سیاست های مالیاتی سختگیرانه (به ویژه در دوره ظل السلطان در اصفهان) به مخالفان پیوستند، و با هدف حفظ دارایی های خویش و اصلاحات مالی از انقلاب مشروطه حمایت کردند. (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۱۰/۱-۱۰۴). سران ایلات و عشایر نیز که عمدتاً در مناطق پیرامونی مستقر بودند، در واکنش به مداخله های دولت مرکزی، به مقاومت های نظامی علیه نیروهای دولتی به ویژه در غرب و جنوب ایران دست زدند (کسروی، ۱۳۲۷: ۲۴۰). این گروه ها با وجود انگیزه های متفاوت، همگی در نارضایتی از وضع موجود و مطالبه اصلاحات ساختاری اشتراک نظر داشتند.

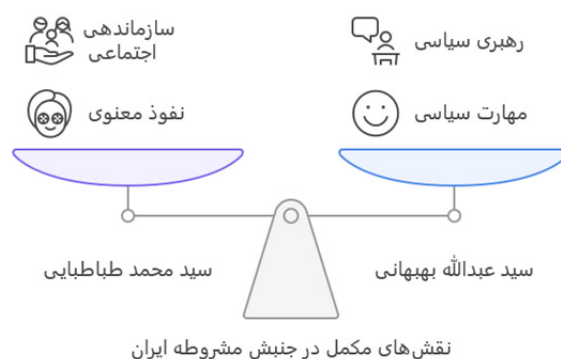
۵. طباطبایی و فرایند رهبری انقلاب مشروطه

در فرایند رهبری انقلاب مشروطه عوامل و رخداد های گوناگونی دست به دست هم دادند تا طباطبایی بتواند نقش محوری خود را به خوبی ایفا کند که اهم آن به شرح زیر است:

الف) همبستگی سیدین سندین

اتحاد سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی، که به "سیدین سندین" و "حجتین آیتین" شهرت یافت، (دولت آبادی، ۱۳۷۱: ۳۵/۲) در سال ۱۲۸۴ ش (۱۹۰۵ م)، همزمان با آغاز جنبش مشروطه در ایران، به وقوع پیوست (افشار، ۱۳۸۳: ۴۷). بهبهانی با ارسال نامه به چهار مجتهد برجسته تهران، در پی ائتلافی انقلابی برآمد. طباطبایی درخواست او را به شرط شخصی نبودن هدفش می پذیرد، بهبهانی در همراهی با طباطبایی بیان داشتند که «همان آقای طباطبایی با من باشد مرا کافیت»

(کسروی، ۱۳۲۷: ۴۹/۱). این همبستگی در فضایی روی داد که هیچ شکل سیاسی مستقلی مجال فعالیت نداشت و بسترِ مبارزات ضداستبدادی فراهم نبود.

ب) انجمن‌های سری

فقدان ساختارهای سیاسی رسمی و مستقل، به ظهور ائتلاف‌های جایگزین، به ویژه ائتلاف‌های مذهبی، به عنوان ابزار اصلی کنش سیاسی سازمان‌یافته منجر شد. نفوذ عمیق و مشروعیت سستی روحانیت به آنان اجازه داد تا این خلأ سیاسی را پر کنند (دیولافوا، ۱۳۶۲، ۶۰). در چنین شرایطی، این دو روحانی برجسته با همکاری روشنفکران، به تأسیس شبکه‌ای از انجمن‌های سری روی آوردند. این انجمن‌ها، از جمله انجمن سری آزادی‌خواهان و انجمن باغ میکده، کمیته انقلاب و کمیته مخفی، نقش جدی در تحولات منتهی به انقلاب مشروطه و وقایع پس از آن ایفا کردند. در زمان واقعه میدان توپخانه و قبل از به توپ بستن مجلس، بیش از ۴۸ انجمن در تهران و بیش از ۱۰۰ انجمن ایالتی و سیاسی در کل کشور به فعالیت سیاسی مشغول بودند. (مستوفی، ۱۳۷۷: ۲۴۵/۲) برخی از این انجمن‌ها حتی در مسلح کردن اعضا و مقابله با نیروهای دولتی نقش داشتند، کمیته مجازات، انجمن بین‌الطلوعین و انجمن آذربایجان از جمله انجمن‌های بودند که با هدف صیانت از مشروطه، در پی ترورهای سیاسی و حذف خائنین به وطن بودند (متولی، ۱۳۷۸: ۱۲۴). مشارکت برخی از انجمن‌ها در مقاومت مسلحانه، نشان می‌دهد که این شبکه‌های پنهانی صرفاً گروه‌های بحث و گفتگو نبودند، بلکه ساختارهای سازمانی مؤثری بودند که قادر به

بسیج گسترده و حتی مبارزه مسلحانه بودند. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۱۲۶) این امر نشان‌دهنده گذار از مرحله پایه‌گذاری فکری و مذهبی اولیه به مرحله جنبش مردمی سازمان‌یافته و ملموس است (براون، ۱۳۸۰: ۳۶۵).

پ) بیان مطالبات جنبش

طباطبایی با اتکا به نفوذ معنوی گسترده خود در میان توده‌های مردم، از طریق صدور اعلامیه‌های اعتراضی، ایراد خطابه‌های آگاهی‌بخش و سازماندهی تظاهرات خیابانی، به بسیج اجتماعی نیروهای معترض پرداخت. او در نامه‌های خود به شاه و عین‌الدوله، به صراحت از خرابی مملکت، پریشانی رعیت، تعدی حکام و ضرورت تأسیس مجلس سخن می‌گفت. به باور او سلطنت بدون مجلس بی‌معنی و در معرض زوال است. لذا هدفش را اجرای قانون اسلام و تأسیس مجلسی دانست که در آن شاه و گدا مساوی باشند. (کسروی، ۱۳۲۷: ۸۶) همچنین به خطرات خارجی و وضعیت بد سربازان اشاره کرد و از شاه خواست که به مشکلات مردم توجه کند و راه‌حلی برای نجات کشور بیابد. از همین‌رو، معین‌التجار بوشهری از زبان بست‌نشینان قم گفت: «حرف را پوست کنده می‌زنم، این جماعت، مجلس مبعوثان ملی می‌خواهند از آن مجلس‌ها که در تمام دنیا معمول است.» (کرمانی، ۱۳۸۴: ۷۶/۱).

این تحول در گفتار طباطبایی، از مطالبه "عدالتخانه" به حمایت از "مجلس" که در آن "شاه و گدا مساوی باشند"، نشان‌دهنده یک انطباق عمل‌گرایانه در مطالبات جنبش بود و منجر به گذار از پرداختن به نشانه‌ها (بی‌عدالتی) به هدف قرار دادن ریشه‌های اصلی (حکومت استبدادی و فقدان قانون‌مدون) شد. در حالی که ریشه‌های اولیه این مطالبات در مفاهیم سنتی اسلامی «عدالت» قرار داشت، اما مواجهه با ایده‌های غربی و واقعیت‌های مبارزه سیاسی، به تدریج به اتخاذ زبان «مشروطه‌خواهی» مدرن‌تر منجر شد (تقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۶۷/۱).

این تغییر برای گسترش جذابیت جنبش فراتر از کنشگری صرف محافل مذهبی بود. زیرا از انعطاف‌پذیری استراتژیک گفتمان رهبران دینی برای فراتر رفتن از مشروعیات مذهبی و سنتی به سوی مشروعیات سیاسی مدرن بود که به گسترش دامنه نفوذ رهبری و شکل‌گیری کانون‌های زیرزمینی متعددی در سراسر کشور انجامید و با انتشار نشریات مخفی، برگزاری جلسات پنهانی و ایجاد پیوند با

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۱۳

جریان‌های آزادی‌خواه خارج از مرزها، مقاومت سازمان‌یافته‌ای را علیه ساختار استبدادی حاکمیت قاجار تداوم بخشیدند (کسروی، ۱۳۲۷: ۱۸۶). طباطبایی و بهبهانی با اشتراکات آرمانی، مفاهیمی چون عدالت و حاکمیت مردمی را در چارچوب اسلامی بازتعریف کردند. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۱/ ۷۸). از جنبه مذهبی-سیاسی، تفسیر آیاتی نظیر «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» به عنوان سند قرآنی حق تعیین سرنوشت، تلقی شد و به محور خطابه‌های آنان در مراکز حرم عبدالعظیم و مساجد تهران تبدیل و از سوی دیگر مشروطه‌خواهان نیز تبلیغ شد (هدایت، ۱۳۸۵: ۱/ ۴۹۶-۱۴۷). این راهبرد موجب جلب حمایت روحانیون و افزایش مشارکت نیروهای اجتماعی گردید و به جنبش مشروطه در نگاه بسیاری از مذهب‌یون مشروعت داد. (مکی، ۱۳۶۴: ۲۱۵/۱).

ت) زمینه‌های اجتماعی ائتلاف انقلابی

زمینه‌های ائتلاف مشروطه‌خواهان را می‌توان در سه بحران ساختاری جستجو کرد: نخست، فساد نهاد سلطنت به همراه اختلاس و مصادره اموال (سپهر، ۱۳۵۱: ۶۳/۳)، دوم، ورشکستگی اقتصادی ناشی از امتیازات خارجی، سوم، نفوذ فزاینده روسیه و انگلیس در شئون داخلی کشور. وضعیت بحرانی اقتصادی (ر.ک: جمالزاده، ۱۴۰۲: ۱۶۸) موجب شد بازاریان تهران به منظور دستیابی به شرایط مطلوب، منابع مالی جنبش را تأمین کنند (تقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۶/۷).

در سطح عملیاتی، طباطبایی و بهبهانی با ایجاد انجمن مخفی و ارتباط با کانون‌های روشنفکری مانند مجمع آدمیت و کمیته انقلاب، شبکه‌ای افقی مبارزات را در شهرهای بزرگ کشور ایجاد کردند (رائین، ۱۳۵۵: ۶۰). همکاری میان آنان بدین شکل بود: طباطبایی با سازماندهی تحصن‌های گسترده (مانند تحصن یک‌ماهه قم) نقش محوری در بسیج توده‌ها داشت، در حالی که بهبهانی با ائتلاف‌سازی میان نخبگان و علما، مشروعیت دینی جنبش را تقویت می‌کرد. یکی از نوآوری‌های نهادی آنان، تقویت «نظام‌نامه محلات» برای ایجاد مدیریت شهری (مالیات‌گیری، نظم اجتماعی، توسعه اقتصادی) بود که توسط شیخ یا معتمدان محلی اداره می‌شد (پوپ، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۲۳) که در پی آن، عملاً حاکمیت موازی با دولت مرکزی شکل گرفت. استقلال نسبی محلات از حکومت مرکزی موجب شد نهادهای اجتماعی توانایی ایجاد انقلاب و تغییر ساختار حکمرانی را پیدا کنند.

در این فرآیند، مطبوعات و شب‌نامه‌ها به‌عنوان رکن چهارم و قلب فکری جنبش، «آگاهی عمومی» را ایجاد می‌کردند. (فراهانی نسب: ۱۳۹۸: ۲۹) سرآغاز روشننگری عمومی توسط مطبوعات با نشر «وقایع اتفاقیه» رقم خورد که ویژگی بارز آن توجه به آموزش عالی و سلامت کودکان بود (وقایع اتفاقیه، ۱۲۲۷، ش ۱: ۸-۱). پس از آن نشریاتی چون «حبل‌المتین» با انتشار اخبار تحلیلی و مقالات سیاسی و اقتصادی، گفتمان آزادی‌خواهی، قانون و عدالت را در جامعه تزریق می‌کردند، این روزنامه اغلب مسائل اجتماعی را به ساختار سیاسی پیوند می‌داد و استبداد را مشکل اصلی جامعه ایرانی می‌دانست (حبل‌المتین، ش ۱، ۱۲۷۲: ۱۲-۱)، «اختر» به عنوان پدر روزنامه قانون، از طریق ترویج دانش، نقد مسائل سیاسی و طرح مباحث علمی اجتماعی، بستر فکری مشروطه‌خواهی را تقویت نمود و برای اولین بار از فواید قانون سخن راند (اختر، ش ۲، ۱۲۵۵: ۴) با این حال، علم را مقدم بر قانون دانست و به علما پیشنهاد داد، علوم و فنون جدید را به عموم و خانواده خود یاد دهند سپس در پی تقاضای قانون باشند (اختر، ش ۴، ۱۲۶۹: ۲). «قانون» با نقد ساختارهای سیاسی موجود، ضرورت تغییر سیستم حکومتی و اجرای قانون را به‌مثابه راه‌حلی بنیادین تبلیغ می‌کرد و مفاهیم نوینی چون تفکیک قوا و مسئولیت وزارتخانه‌ها را وارد ادبیات سیاسی ایران کرد (قانون، ش ۱، ۱۲۶۸: ۳-۶). دیگر روزنامه‌های فارسی‌زبان خارج از کشور مانند حکمت (قاهره، ۱۲۷۰ش/۱۸۹۱م) و ثریا (قاهره، ۱۲۷۶ش/۱۸۹۷م) با انتشار تحلیل‌های تطبیقی (مقایسه عقب‌ماندگی ایران با پیشرفت ملت‌های غربی) و افشای سیاست‌های استبدادی، به تقویت گفتمان انتقادی کمک شایانی نمودند. این رسانه‌ها که پیش از انقلاب مشروطه ۱۸ عنوان بودند به ۱۱۴ عنوان تا سال ۱۲۹۰ش. گسترش یافتند و با وجود محدودیت‌ها و سرکوب‌های حکومتی، به کانون‌های تجمع نیروهای تحول‌خواه تبدیل شدند و با تولید گفتمان سیاسی بدیل، سهمی تعیین‌کننده در گذار به نظم نوین سیاسی داشتند (زرین‌کوب، ۱۳۵۷: ۲۵۰).

ث) دستاوردهای ائتلاف انقلابی در پرتو رهبری مشترک طباطبایی و بهبهانی

۱. انتشار اعلامیه‌های مشترک و نقش آن در تحریک و بسیج مردم: این اعلامیه‌ها که غالباً از طریق شبکه‌های انجمن‌های مخفی توزیع می‌شدند، ابزاری کلیدی برای

ارتباط رهبران با توده‌ها و دعوت به قیام علیه استبداد و سلطنت مطلقه بودند (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۸۶: ۷۳).

۲. تشکیل انجمن‌های آزادی‌خواه: انجمن‌ها به عنوان هسته‌های اصلی مقاومت و تبلیغ فعالیت‌های مشروطه‌خواهانه، به نزدیکی و همکاری بیشتر مشروطه‌خواهان تحت رهبری طباطبایی و بهبهانی یاری رساندند. جنبش مشروطه شاهد تکامل از انجمن‌های مخفی (پیش از پیروزی) به انجمن‌های علنی و سپس احزاب سیاسی (پس از پیروزی و برای دفاع از مشروطه) بود. این تحول نشان‌دهنده بلوغ سیاسی و نیاز به ساختارهای سازمان‌یافته‌تر برای پیشبرد اهداف بود. انجمن‌ها به سیدین امکان دادند تا پایگاه‌های مردمی خود را تقویت کنند و ایده‌های مشروطه‌خواهی را در لایه‌های مختلف جامعه نفوذ دهند. این انجمن‌ها، بستری برای مشارکت مردم در امور سیاسی فراهم آوردند و به عنوان "مکتبی برای تربیت کادرهای سیاسی کشور" عمل کردند (خارابی: ۱۴۰۲: ۱۳).

۳. تشویق به مقاومت مسالمت‌آمیز: طباطبایی مردم را به مقاومت در برابر ظلم و مبارزه بدون خشونت ترغیب می‌کرد. این ویژگی، او را از بسیاری از گروه‌های رادیکال‌تر جنبش (مانند برخی شاخه‌های انجمن آذربایجان و کمیته دهشت)، متمایز می‌ساخت و از انحراف جنبش به سوی خشونت جلوگیری کرد. بعدها نیز اقدامات افراطی و خشونت‌آمیز انجمن‌ها را مورد انتقاد خود قرار داد: «باید رفع مفاسد این انجمن‌ها را بکنید» (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۴۰/۲) به همین دلیل طباطبایی از اهرم‌های دینی مانند اعلام جهاد علیه شاه خودداری کرد و هرگز استفاده از آن را مجاز نشمرد (ملائی توانی، ۱۴۰۳: ۱۲۸).

۴. بخشیدن وجهه و اعتبار مذهبی به جنبش: شخصیت روحانی سیدین و استفاده از آیات قرآن و احادیث، به جنبش مشروطه وجهه‌ای مذهبی بخشید و اعتماد عموم مردم را نسبت به اهداف جنبش افزایش داد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱). این رویکرد نشان‌دهنده توانایی سیدین در ایجاد پلی میان سنت و مدرنیته بود. آن‌ها با استفاده از زبان و مفاهیم مذهبی، ایده‌های نوین سیاسی مانند قانون و مجلس را برای توده‌های مردم قابل فهم و پذیرش ساختند.

۵. تأثیر سخنرانی‌های عمومی و شعارهای جنبش و مکاتبات سیاسی بر وحدت و انگیزه مبارزه: طباطبایی استبداد قاجار را با استبداد بنی امیه که امام حسین را به

شهادت رساندند مقایسه نمود. (الگار، ۱۳۶۹: ۳۷۰) و در نامه ای خطاب به عین الدوله می گوید:

ایران وطن من است، اعتبارات من در این مملکت است، خدمت من به اسلام در این محل است، عزت من، عنوان من، تمام، بسته به این دولت است، میبیم این مملکت به دست اجانب می افتد و تمام شئون و اعتبارات من می رود. پس تا نفس دارم در نگهداری این مملکت می کوشم (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۱۸/۱)

شعارهایی مانند "زنده باد ملت ایران" که برای اولین بار در تحصن شاه عبدالعظیم طنین انداز شد، ناشی از نقش سیدین در شکل گیری آگاهی ملی و تبدیل اعتراضات محلی به یک جنبش فراگیر ملی بود (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۱۰۶). فریادهای «زنده باد ملت، شاه و ایران»، در اولین جلسه افتتاحیه مجلس شورای ملی در مدرسه نظامی (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۹۰/۳-۵۱۲) نشان دهنده تغییر نقش مردم از رعیت به ملت بود. تغییری که پیش از آن، در مخالفت با فرمان اولیه مشروطه بخاطر نادیده گرفته شدن نقش توده های مردمی از جمله کشاورزان و دهقانان و برخی ابهامات دیگر خودنمایی نمود و منجر به اصلاح فرمان مشروطه از سوی شاه گردید (کسروی، ۱۳۲۷: ۱۱۹)

۶. انسجام داخلی: این ائتلاف به افزایش انسجام داخلی جنبش نه تنها در برابر حکومت، بلکه در برابر اختلافات داخلی میان مشروطه خواهان (مانند تفاوت دیدگاه ها بین گروه های رادیکال و میانه رو) انجامید و در سراسر مبارزه نقش تعدیل کنندگی داشت و از فروپاشی زودهنگام جنبش جلوگیری کرد.

۷. ائتلاف نیروهای اجتماعی (روحانیون، بازاریان، روشنفکران و مردم عادی): حمایت گسترده مردمی از اتحاد سیدین به رهبری جنبش جنبه کاریزماتیک بخشید که برای بسیج اقشار سستی جامعه ضروری بود. هم افزایی های او و بهبهانی، توانایی جنبش را برای سازماندهی تحصن ها و اعتراضات گسترده تقویت کرد و به جلب اعتماد و مشارکت طبقات مختلف جامعه انجامید.

۸. بارزترین دستاورد ائتلاف انقلابی برچیدن تدریجی همه موانع در مسیر پیروزی انقلاب بود که سرانجام به صدور فرمان های مشروطه، تدوین قانون انتخابات، تاسیس مجلس شورای ملی، تدوین قانون اساسی و در یک کلام تبدیل سلطنت

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۱۷

مطلقه به مشروطه انجامید که خود سرآغاز تغییرات سیاسی و اجتماعی گسترده در ایران بود. (نفیسی، ۱۳۵۵: ۴۳۷-۴۳۵)

تأثیر اتحاد سیدین بر انقلاب مشروطه

۶. طباطبایی در مسند رهبری انقلاب مشروطه

انقلاب مشروطه، نتیجه انباشت نارضایتی‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در دوره قاجار بود. این نارضایتی‌ها ناشی از استبداد و فساد سیاسی-اقتصادی، نفوذ خارجی، بیداری عمومی و نابرابری‌های اجتماعی بودند (کسروی، ۱۳۲۷: ۳۴؛ کرمانی، ۱۳۸۴: ۵۹/۱).

در این بستر، نارضایتی عمومی از عملکرد حکام، به ویژه افرادی از چون شعاع‌السلطنه حاکم فارس و آصف‌الدوله حاکم خراسان افزایش یافت (کسروی، ۱۳۲۷: ۵۷-۴۷). به دنبال آن، ماجرای کرمان، ظلم و ستم شاهزاده ظفرالسلطنه، بی‌حرمتی عسکر گاریچی به مردم عادی، به چوب بسته شدن بازرگانان قند، مسئله بانک استقراضی، حضور نوز بلژیکی و تحصن در مسجد شاه به وقوع پیوست. این حوادث نه تنها نمایانگر نارضایتی‌های عمومی بودند، بلکه جرقه‌هایی برای آغاز کنش‌های اجتماعی و سیاسی شمرده می‌شدند. تخریب ساختمان بانک استقراضی روس که با رهبری سیدین انجام شد، یکی از نقاط عطف این اعتراضات بود (افشار، ۱۳۸۳: ۱۱۲). انتشار این اخبار در روزنامه‌ها و نقل قول‌های روحانیون در مجالس مذهبی، به سرعت در میان مردم گسترش یافت و آگاهی عمومی را از وضعیت بحرانی کشور افزایش داد. این آگاهی جدید، هم خشم عمومی را

شعله‌ور ساخت و هم زمینه‌ساز شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی و مطالبه‌گری اجتماعی شد. (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۲/۴)

طباطبایی، آرمان مشروطه‌خواهی را به "امنیت، آبادی مملکت، حفظ استقلال و اصلاح امور" پیوند. از نگاه او مشروطیت راه حل جامع برای پیشرفت ملی و محافظت از کشور در برابر نفوذ خارجی بود. (کسروی، ۱۳۲۷: ۱۱۲). این امر طباطبایی را به عنوان رهبری معرفی می‌نمود که ارتباط متقابل اصلاحات سیاسی با پیشرفت اقتصادی و اجتماعی را درک می‌کرد، که خواسته اصلی متفکران روشنفکر آن دوران بود و نشان می‌داد که رهبری او صرفاً مذهبی نیست، بلکه عمیقاً عمل‌گرایانه و ملی‌گرایانه نیز هست. به همین دلیل تقی‌زاده وی را «علمدار بی‌غرض انقلاب» نام نهاد (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۵۱).

ناظم‌الاسلام کرمانی درباره شخصیت طباطبایی می‌نویسد: تا کنون عالمی به این خوبی، آگاهی، صحت و انصاف ندیدم. سیاست می‌داند، تهدیدات خارجی را می‌خواند، به حقوق ملل عارف، به قوانین ممالک و دول واقف، ملت دوست، وطن‌شناس... است (کرمانی، ۱۳۸۴: ۷۲). این توصیفات هرچند ستایش‌آمیز است اما در مشروعیت بخشیدن و ارتقای نقش طباطبایی نقش داشت و احتمالاً بازتابی از پویایی‌ها و روایت‌های داخلی اردوگاه مشروطه‌خواهان بود.

اجزای انقلاب مشروطه

۷. عملکرد طباطبایی به عنوان رهبر مشروطه

الف) تأسیس مدارس جدید:

ایجاد مدارس در سراسر کشور، به‌ویژه در تهران، به تربیت نسلی تازه از روشنفکران و مشروطه‌خواهان کمک شایانی کرد. این مدارس به‌عنوان یکی از ارکان اصلی جنبش مشروطه شناخته می‌شدند و در گسترش آگاهی عمومی نقشی کلیدی ایفا کردند. طباطبایی معتقد بود که تغییر وزرا و سیاستمداران به تنهایی کافی نیست. برای ایجاد تحول پایدار، باید آگاهی مردم را ارتقا داد. او به صراحت بیان می‌کرد که حتی اگر موفق به برکناری وزرای مستبد شویم، باز هم تا زمانی که مردم آگاه نشوند، نمی‌توان به آینده‌ای روشن امیدوار بود. به نظر او، تنها راه نجات کشور، آموزش گسترده و ایجاد یک جامعه آگاه و دانا بود (شهیدی، ۱۳۸۳: ۵۳۶). وی به خوبی می‌دانست که تغییر نگرش جامعه به زمان و تلاش مستمر نیاز دارد و از موانع موجود در این مسیر آگاه بود (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۷۹: ۴۱۲). او با همراهی فرزندش در تأسیس مدارس سهم قابل توجهی ایفا نمودند (اتحادیه، ۱۳۸۵: ۷۱-۶۲). طباطبایی با بنیان‌نهادن "مدرسه اسلام" در تهران در سال ۱۳۱۷ قمری (۱۸۹۹ میلادی) و به‌کارگیری علم به‌عنوان ابزاری برای مبارزه با ظلم و استبداد، تأثیر عمیقی در نهضت مشروطه گذاشت (تربیت، ۱۳۱۷ ق: ۲). برنامه درسی این مدرسه به طور قابل توجهی پیشرو بود و در کنار دروس سنتی دینی، آموزش‌های فنی و موضوعات مدرنی مانند حساب، هندسه، جغرافیا و شیمی را نیز شامل می‌شد (اطلاع، ۱۳۱۸ ق: ۴). ابتکار آینده‌نگرانه طباطبایی، گنجاندن روزنامه‌خوانی در برنامه درسی بود که به دانش‌آموزان امکان می‌داد علاوه بر بهبود مهارت‌های خواندن فارسی، از اخبار روز نیز مطلع شوند. از همین‌رو، روزنامه ادب با تخفیف در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گرفت (ادب، ۱۳۲۳ ق: ش ۱۴۵: ۴-۵) این اقدام مستقیم، دیدگاه‌های سنتی و محافظه‌کارانه رایج را به چالش کشید و بر تعهد او به شهروندانی مدرن و آگاه تأکید داشت. رویکرد آموزش او از آمیختن عناصر سنتی و مدرن، تلاشی آگاهانه برای تربیت نسلی جدید بود که می‌توانست در دنیای در حال تغییر حرکت کند، در حالی که ریشه‌های خود را در ارزش‌های اسلامی حفظ می‌کرد. مدرسه اسلامی نمادی از فلسفه طباطبایی در ایجاد پلی میان سنت و مدرنیته بود.

ب) مخالفت با نوز بلژیکی و حادثه بانک روسی

ماجرای مسیو نوز بلژیکی - رئیس گمرکات ایران - و حادثه تأسیس بانک استقراضی روسی، از جمله جرقه‌های مهمی بود که به خیزش عمومی و آغاز جنبش مشروطه کمک کرد. بانک استقراضی روسیه، در رقابت با بانک شاهنشاهی انگلیس، در ایران تأسیس شده بود و نمادی از نفوذ فزاینده سلطه روسیه بر اقتصاد کشور به شمار می‌رفت (آبادیان، ۱۳۸۳: ۵۲۶). طباطبایی از فعالیت‌های بانک استقراضی روسیه انتقاد می‌کرد و آن را تهدیدی برای استقلال اقتصادی ایران می‌دانست. اعتراضش به سیاست‌های نوز بلژیکی نیز گسترده بود. زیرا تعرفه‌های گمرکی جدید که نوز وضع کرد، به نفع کالاهای روسی بود (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه: ۲-۱۳۲۵-۲۰-۱۴ق). مخالفت طباطبایی با نوز بلژیکی و حادثه بانک روسی، درک عمیق او از پیوند میان استبداد داخلی و نفوذ خارجی را نشان می‌دهد. این حوادث، که ماهیت اقتصادی و فرهنگی داشتند، به عنوان تسهیل‌کننده بسیج عمومی عمل می‌کردند. (فلور، ۱۳۶۶: ۱۸۰/۲). طباطبایی با تمرکز بر این مسائل ملموس که مستقیماً بر زندگی مردم تأثیر می‌گذاشت (مانند تعرفه‌های گمرکی و تملک اراضی مذهبی)، توانست نارضایتی‌های پراکنده را به یک جنبش سازمان‌یافته تبدیل کند.

پ) تحصن صغری (حرم حضرت عبدالعظیم) و تحصن کبری (قم)

طباطبایی از بانیان تحصن مردم در مسجد شاه پس از به چوب بستن بازرگانان قند (۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م) بود که به مهاجرت صغری و بست‌نشینی در حرم عبدالعظیم انجامید. پس از این تحصن، به دلیل افزایش خشونت‌های عین‌الدوله (صدراعظم مظفرالدین شاه)، و شهادت یک طلبه به نام سید عبدالمجید، طباطبایی همراه گروهی از روحانیون تصمیم به خروج از تهران گرفتند. این مهاجرت به قم در ۱۳۲۴ق (۱۹۰۶م) به مهاجرت کبری معروف شد (صفائی، ۱۳۶۳: ۶۹) و با گسترش مبارزات مردمی و فشار ناشی از این تحصن‌ها، اصطلاح "عدالت‌خانه" که در مهاجرت صغری رواج یافته بود به "مشروطیت" ارتقا یافت. (کسروی، ۱۳۲۷: ۷۳)

ث) مطالبه "عدالت‌خانه" به عنوان هدف اولیه

طباطبایی در سراسر مهاجرت صغری در پیام‌های خود به دربار می‌گفت "آنچه مقصود است، مجلس عدالت است" او از حکومت جز "دادگری" نمی‌خواهد

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۲۱

(ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۵۸/۱) و با تمرکز بر مفهوم عدالت، توانست حمایت گسترده‌ای از سوی اقشار مختلف جامعه را جلب کند. (کسروی، ۱۳۲۷: ۱۲۰) ترس از دست دادن امتیازات و قدرت، دلیل اصلی مخالفت شدید رجال سیاسی با عدالتخانه بود. آن‌ها می‌ترسیدند که با برپایی عدالتخانه، نظام طبقاتی و امتیازات ویژه آن‌ها از بین برود. یکی از رجال سیاسی در این باره گفته بود: "اگر عدالتخانه برپا شود، پسر پادشاه با بقال مساوی خواهد بود و دیگر هیچ حاکمی نمی‌تواند دخلی در امور مردم داشته باشد. (کرمانی، پیشین: ۳۶۴) این در حالی است که ناصر الملک صدراعظم برای بازداشتن طباطبایی از اهداف خود، در نامه‌ای به وی نوشت که برقراری آزادی در این برهه موجب هرج و مرج می‌شود و ایجاد عدالت و ترقیات و مساوات نیازمند وجود علم و عالمان و تقویت مدارس ملی در آینده است. زیرا در ایران صد نفر کاردان که بتوانند مجلس و ادارات دولتی را بچرخانند و عالم به امور مختلف از جمله اقتصاد باشند، وجود ندارند (کسروی، ۱۳۲۷: ۹۰).

ج) مکاتبات با مظفرالدین شاه و عین‌الدوله مطالبه مجلس ملی

طباطبایی در طول جنبش، نامه‌های تندی به مظفرالدین شاه و صدراعظم او، عین‌الدوله، نوشت. در مکاتبات دوره مهاجرت صغری بر عدالتخانه تأکید داشت اما پس از خلف وعده شاه در تأسیس عدالتخانه، در مکاتبات دوره مهاجرت کبری بیان نمود: «اصلاح تمام این‌ها منحصر به تأسیس مجلس و اتحاد دولت و ملت و رجال دولت با علماء است...». او حتی با لحنی هشدارآمیز تهدید کرد که اگر شاه در این مسیر اقدام نکند، «یک تنه اقدام خواهم کرد» (کسروی، ۱۳۲۷: ۸۱-۷۶). این مکاتبات، فراتر از یک درخواست ساده، نوعی اعمال فشار دیپلماتیک داخلی و بهره‌گیری از یک استراتژی بلاغی قدرتمند بود. طباطبایی با استفاده از زبان دینی و ملی‌گرایانه، مسئولیت شاه را در قبال ملت و تمامیت ارضی کشور یادآوری می‌کرد و با پیش‌بینی سقوط ایران به دست بیگانگان، سعی در برانگیختن حس میهن‌پرستی و ترس از زوال داشت. این نامه‌ها نه تنها مطالبات مشروطه‌خواهان را به وضوح بیان می‌کرد، بلکه با ارائه التیماتوم، جدیت و قاطعیت رهبران مشروطه را به نمایش می‌گذاشت و دربار را مجبور به واکنش می‌کرد.

چ) صدور فرمان مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی

طباطبایی پس از چند دهه تحصن و رهبری اعتراضات مردمی و نیز مکاتبات قاطع با مظفردالدین شاه سرانجام شاه را مجبور به عزل عین‌الدوله از صدارت و صدور فرمان مشروطه کرد. به دنبال آن، دستور تأسیس مجلس شورای ملی نیز صادر گردید (افشار، ۱۳۸۳: ۵۲) طباطبایی به عنوان یک رهبر سیاسی - دینی بسیج‌گر اصلاح‌نگر، پس از صدور فرمان مشروطه، در فرایند مبارزات برای تشکیل مجلس عالی دربار برای تدوین قانون انتخابات همچنان نقش پیشگام خود را حفظ کرد تا توانست حکومت را به اجرای برنامه‌های جدید، تصویب قانون انتخابات و صدور فرمان تأسیس مجلس شورای ملی و نگارش قانون اساسی ۵۱ ماده‌ای وادار کند.

پس از درگذشت مظفردالدین شاه، پسرش محمدعلی میرزا به سلطنت رسید و آشکارا با مشروطه و مجلس مخالفت ورزید. در این دوران، در حالی که مجلس اول در ابتدا رویکردی نرمش‌پذیر در برابر شاه داشت، طباطبایی به همراه بهبهانی، قاطعانه در برابر اقدامات استبدادی محمدعلی شاه مقاومت کردند. (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۱۹۴) اما این مسیر با وقوع کودتای ۳ تیر ۱۲۸۸ علیه مجلس شورای ملی و بازگشت استبداد، نشان‌دهنده ناپایداری مشروطه در برابر فشارهای داخلی و خارجی بود. پس از به توپ بستن مجلس، طباطبایی و بهبهانی دستگیر شدند. آن‌ها مورد توهین و ضرب و شتم قرار گرفتند، ریش‌هایشان کنده شد و به باغ شاه، محل استقرار محمدعلی شاه، زندانی شدند.

طباطبایی از انحراف جنبش مشروطه دلسرد شد. این ناامیدی او ناشی از نفوذ عناصری بود که او آن‌ها را غرب‌گرا و وابسته به بیگانگان می‌دانست، و همچنین حضور مخالفان سابق مشروطه که پس از پیروزی به صحنه آمده بودند. او سال‌های پایانی عمر خود را در انزوا و گوشه‌نشینی گذراند و از ترور آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی (همراه و همگامش در رهبری مشروطه) و سختی‌هایی که در طول مبارزه متحمل شده بود، عمیقاً متأثر بود ناامیدی خود را با این جملات بیان می‌کند: «دستم از چاره کوتاه و راه پیش دراز، جز به خداوند و پیامبر ..، امیدی ندارم» (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۸۶). یکی از افرادی که به دیدار او رفته بود، با اشاره به وضعیت طباطبایی می‌گوید: «امروز حضرت مستطاب آقا سید محمد طباطبایی، چون در گنجینه، منزوی است» (طهرانی، ۱۳۸۵: ۱۶۵).

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۲۳

۸. گاهشمار رویدادهای مرتبط با رهبری طباطبایی در انقلاب مشروطه

تاریخ (شمسی/قمری)	رویداد مهم	نقش سیدین	تأثیر بر جنبش مشروطه
۱۲۸۴ آذر ۲۱	فلک شدن تاجار و آغاز اعتراضات در تهران	رهبری اعتراضات و تحصن در مسجد بازار	آغازگر حرکت های اعتراضی که به تحصن بزرگتر منجر شد
۱۲۸۴ آذر ۲	پیمان "سیدین سندی"	اتحاد سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی	نقطه آغازین مبارزات مشروطه، نماد همبستگی رهبری
۱۲۸۴ آذر ۲۱	تحصن در حرم شاه عبدالعظیم	رهبری تحصن توسط سیدین	فشار بر دربار، جلب حمایت گسترده مردمی، منجر به صدور فرمان مشروطیت
۱۴ مرداد ۱۲۸۵ / ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ ق	امضای فرمان مشروطیت	نتیجه مستقیم فشار رهبری سیدین و تحصن ها	پایان سلطنت مطلقه، آغاز حکومت قانون، تأسیس مجلس شورای ملی
مرداد ۱۲۸۸	شکست استبداد صغیر و پایان حکومت محمدعلی شاه	مقاومت و رهبری در برابر استبداد صغیر (پس از به توپ بستن مجلس)	پیروزی نهایی مشروطه خواهان بر استبداد، تثبیت نظام مشروطه

۹. عوامل موثر در برکشیدن طباطبایی در مقام یک رهبر

الف) نفوذ مذهبی و معنوی: اقبال عموم مردم به قشر روحانی از یکسو و ترس حکومت از قدرت یابی آنان در دوره پیشامشروطه از سوی دیگر موجب شد نه حکومت بر علما و نه علما به دولت اعتمادی داشته باشند (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۲۶-۲۲۵). بدین سان، این دوگانگی قدرت بین روحانیون مستقل و شاه، از تعامل اولیه به تقابل گرائید. نفوذ و قدرت معنوی طباطبایی او را در جایگاه رهبر مذهبی جنبش نشاناند (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۷/۱). عدم وجود کانال های رسمی برای بیان شکایات عمومی در نظام استبدادی میان او و مردم باعث شد که به طور طبیعی به معتبرترین و در دسترس ترین بستر برای ابراز مخالفت و بسیج جمعی تبدیل شود. این واقعیت ساختاری به این معنا بود که هر جنبش مردمی قابل توجهی که نظم موجود را به چالش می کشید، تقریباً ناگزیر رهبری خود را در طبقه روحانیت، به ویژه در میان چهره هایی مانند طباطبایی که فعالانه از نگرانی های عمومی حمایت می کردند، می یافت. شبکه های از پیش موجود و اقتدار اخلاقی روحانیون، زیرساختی آماده برای فعالیت های انقلابی فراهم می آورد.

ب) آشنایی با اندیشه های نوین: طباطبایی از طریق مطالعه روزنامه ها و همنشینی با مسافران غرب و بررسی احوال کشورهای اروپائی، تعاملات گسترده با روشنفکران، مکاتبه

با سید جمال‌الدین اسدآبادی و سفرهای مختلف، موجبات آشنایی او را با تحولات اجتماعی کشورها پیشرفته فراهم کرد و او توانست آموزه‌های اسلامی را با این اندیشه‌ها تطبیق دهد. بدین ترتیب با درکی وسیع‌تر از مسایل روز جامعه، مسیرهای نوینی برای مردم ایران گشود (ربانی، ۱۳۹۳: ۲۹-۲۷) تعهد عملی طباطبایی به اندیشه‌های نوین به طور ملموس در تأسیس مدرسه به منظور آموزش عمومی نمایان است. توانایی طباطبایی در تطبیق آموزه‌های اسلامی با اندیشه‌های نوین، موجب می‌شد توده‌های عمدتاً مذهبی، جنبش مشروطه و آرمان‌های آن را تحمیلاتی خارجی یا تهدیدی برای ایمان خود تلقی نکنند. این ترکیب پراگماتیک به او اجازه داد تا جناح‌های مختلف - از سنت‌گرایان تا مدرنیست‌ها - را تحت یک پرچم مشترک، هرچند در حال تحول، متحد کند. به همین چشمتوانه طباطبایی، می‌توانست چشم‌اندازی طرح کند که هم با ارزش‌های سنتی و هم با خواسته‌های نوظهور مدرنیته همخوانی داشته باشد.

پ) توانایی در سازماندهی و بسیج عمومی: طباطبایی با اتکا به جایگاه مذهبی و نفوذ در بین مردم و روحانیون، توانست جنبش‌های اعتراضی را به شکل منسجم‌تر و گسترده‌تری هدایت کند و نقش حیاتی در بسیج احساسات عمومی علیه دولت ایفا کند. تاریخ‌نگارانی چون ملک‌زاده در "تاریخ مشروطه ایران" به نقش او در سازماندهی نیروهای مردمی اشاره کرده‌اند (ملک‌زاده، ۱۳۷۰: ۱۳۲/۱). مهاجرت صغری و کبری، سازماندهی نهادی جنبش و سخنرانی‌های عمومی، نمونه‌هایی از توانایی‌های بسیج عمومی وی بود. از روش‌های مبارزه میدانی با روحانیون مخالف مشروطه که توانایی سخنرانی در مساجد و دیگر معابر را داشتند، راهکار او برهم زدن مسالمت‌آمیز مجلس سخنرانی، فرستادن صلوات‌های پیاپی بود (بامداد، ۱۳۵۷: ۱۰۱/۳).

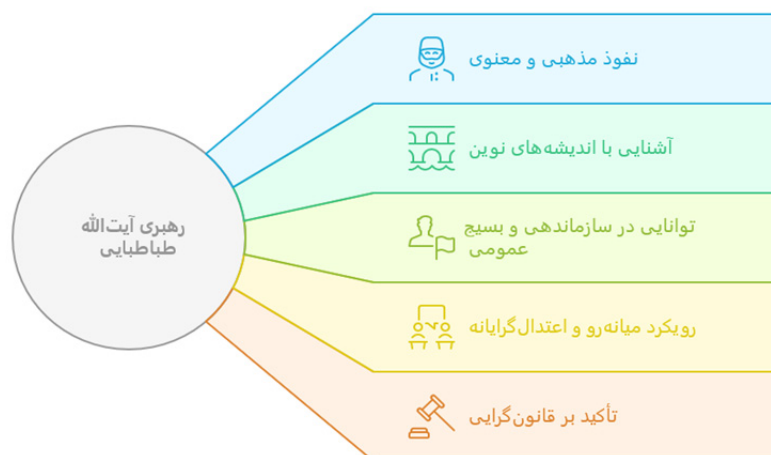
ت) رویکرد میانه‌رو و اعتدال‌گرایانه: برجسته‌ترین نمود دیدگاه فراگیر و میانه‌رو طباطبایی، حمایت قوی او از حقوق اقلیت‌های مذهبی بود. چنانکه در اولین انتخابات مجلس، زمانی که در ابتدا به اقلیت‌های مذهبی اجازه انتخاب نماینده خود داده نشد، طباطبایی به همراه بهبهانی نمایندگی ارامنه و یهودیان را پذیرفتند (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۵۱-۱۲۴). علاوه بر این، طباطبایی به طور مؤثری از درخواست زرتشتیان برای داشتن نماینده در مجلس حمایت کرد که در نهایت منجر به تصویب نمایندگی جداگانه برای هر یک از اقلیت‌های مذهبی شد با وجود مخالفت قابل توجه متعصبان مذهبی در خارج از مجلس این امر بر تعهد او به برابری و کثرت‌گرایی در نظام سیاسی نوپا تأکید دارد (دولت‌آبادی، ۱۳۳۷).

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۲۵

۸۹/۲). این رویکرد میانه‌رو به او این امکان را داد که به عنوان یک رهبر سیاسی به مثابه پلی میان گروه‌های مختلف اجتماعی عمل کند.

ث) **تاکید بر قانون‌گرایی:** طباطبایی بر لزوم حاکمیت قانون و برپایی یک نظام حقوقی اصرار داشت و معتقد بود که قدرت مطلقه شاه باید با قانون محدود شود. به عنوان یک روحانی بلندپایه، به دنبال ایجاد مکانیزمی بود که بتواند همزمان استبداد را کنترل کرده و احکام اسلامی را نیز اجرا کند. او به طور مداوم تأکید می‌کرد که قوانین مصوب مجلس با احکام شرع مقدس مخالفت نخواهد داشت و نباید داشته باشد و مداخله در احکام شرعیه و حدود الهیه... خارج از وظیفه این مجلس است (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۹۲) این امر تعهد او را به یک نظام حقوقی دوگانه نشان می‌دهد که هم اصول حکومتداری مدرن و هم فقه مذهبی تثبیت شده را محترم می‌شمرد.

راه‌های چندگانه به رهبری طباطبایی

۱۰. نتیجه‌گیری

سید محمد طباطبایی، با دانش دینی، آگاهی از تحولات جهانی، پیوند با روشنفکران، همراهی با بازاریان و اتحاد با علما به برجسته‌ترین رهبر دینی و کنشگر سیاسی انقلاب مشروطه تبدیل شد. او توانست با ترکیبی از روش‌های سنتی و مدرن، چهارچوبی تلفیقی

برای آرمان‌های جنبش مشروطه و رهبری آن ایجاد نماید. وی از یک سو با بازتفسیر فقه سیاسی شیعه، به مفهوم «مشروطه» مشروعیت دینی بخشید و مفاهیمی چون «عدالت‌خانه» را با آموزه‌های قرآنی نظیر امر به معروف پیوند زد. از سوی دیگر با ایجاد ائتلاف‌های فراجنبشی، همگرایی بی‌سابقه‌ای میان تجار، روشنفکران و علما شکل داد. افزون بر این، او با ساختارسازی نهادی از طریق تأسیس انجمن‌های مخفی و سازمان‌دهی اعتراضات، جنبشی پراکندگی را به سوی انسجام و همبستگی سوق داد و نیروهای متشتت را هم‌گن ساخت. این الگو اگرچه در کوتاه‌مدت به پیروزی مشروطه انجامید، اما تنش‌های ذاتی آن (مانند تقلیل مرجعیت دینی به ابزار مشروعیت‌بخش و تقابل سنت و مدرنیته) آثاری دوگانه و متناقض در بلندمدت بر جای گذاشت که بررسی آن نیازمند پژوهشی مستقل است.

پی‌نوشت

۱. نظریه‌های کاریزماتیک ماکس وبر (Weber, 1978: 50-60)، تحول‌گرای باس و فولر (Bass, 1994: 54)، معنوی اوستری و لوئیز (O'Toole, 2002: 67) و همچنین نظریه رهبری دینی با تکیه بر آثار پژوهشگرانی همچون الکساندر (Alexander, 1990: 125) و برگر (Berger, 1967: 35)، عمده‌ترین نظریات در باب مساله رهبری سیاسی هستند. که هر کدام در بافت تاریخی و سرزمینی خاص کاربرد داشته‌اند.

کتاب‌نامه

- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۱)، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، دوره اول و دوم مجلس ملی، نظر گسترده بهار
- اشرف، احمد، علی بنو عزیزی (۱۳۸۷)، طبقات اجتماعی دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران، نیلوفر
- افشار، محمدعلی. (۱۳۸۳). جنبش مشروطیت ایران و رهبران آن. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- الگار، حامد (۱۳۵۹)، نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، ترجمه ابوالقاسم سری، نشر توسن، تهران
- اکبرزاده، فریدون (۱۳۸۰)، نقش رهبری در نهضت مشروطه، ملی نفت و انقلاب اسلامی، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- آبادیان، حسین (۱۳۸۳)، بحران مشروطیت در ایران، تهران، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۸). ایران بین دو انقلاب، ترجمه: احمد گل محمدی، ابراهیم فتاحی، تهران: نی.

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۹)، مشروطه ایرانی، نشر اختران، تهران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰). فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت. تهران: انتشارات سخن.
- آدمیت، فریدون (۱۳۶۳). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: انتشارات سخن.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). اندیشه ترقی و حکومت قانون، چاپ سوم، تهران، خوارزمی.
- آغابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۳۸۶). نگاهی به تاریخ انجمن‌های سری ایران. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۸). انقلاب مشروطه ایران ۱۹۰۶-۱۹۱۱. ترجمه رضا رضایی، انتشارات: بیستون
- بامداد، مهدی. (۱۳۵۷). شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری. تهران: انتشارات زوار.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۸۰)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه مه‌ری قزوینی، نشر کویر، تهران
- پوپ، آرتور (۱۳۸۴)، معماری ایران، نشر اختران، تهران.
- پورامینی، محمدباقر (۱۳۹۴)، پیشوای عدالت‌خواهی، نشر پژوه
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، ترجمه کی‌کوس جهان‌داری، انتشارات خوارزمی،
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۷۹)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، نشر رامین
- تقی‌زاده، حسن. (۱۳۹۳). نامه‌ها و مقالات مشروطه. تهران، نشر توس.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۸)، بست‌نشینی مشروطه‌خواهان در سفارت انگلیس، نشر موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران
- جمالزاده، محمدعلی (۱۴۰۲)، گنج شایگان، وضعیت اقتصادی ایران، نشر علم
- خارابی، فاروق (۱۴۰۲)، انجمن‌های عصر مشروطه، نشر نگارستان اندیشه، تهران
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱)، حیات یحیی، ۵ جلدی. چاپ ششم، تهران، عطار.
- دیولافو، مادام (۱۳۶۲)، سفر نامه، ترجمه همایون فره‌وشی، تهران: خیام
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، امیر کبیر، تهران، ایران.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۵)، انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت، نشر جاویدان، چ دوم، تهران
- رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۸۱)، انقلاب مشروطیت ایران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۷). تاریخ مردم ایران. تهران: امیرکبیر.
- سپهر، محمدتقی بن محمدعلی (۱۳۵۱)، ناسخ‌الانوار، نشر اسلامیه، تهران
- شریف کاشانی، محمد مهدی (۱۳۶۲)، وقعات / اتفاقیه در روزگار، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران
- شهیدی، حسین (۱۳۸۳)، سرگذشت تهران، راه مانا، تهران.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۶۳)، رهبران مشروطه، نشر جاویدان، تهران

۱۲۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

طباطبایی، حسن (۱۳۸۴)، یادداشت‌های سید محمد طباطبایی از انقلاب مشروطیت ایران، تهران، آبی
طهرانی، مصطفی (۱۳۸۵)، سفرنامه گوهر مقصود، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران
عیسوی، چارلز (۱۳۶۹). تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار، ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، نشر گستره،
تهران

فراهانی نسب، هادی (۱۳۹۸)، نقش رکن چهارم در مشروطیت، تهران، نشر گرا
فلور، ویلم (۱۳۶۶) جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، نشر
توس

فوران، جان (۱۳۷۸)، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، چاپ دوم، تهران، نشر رسا.
قدیانی، عباس (۱۳۸۷)، فرهنگ جامع تاریخ ایران، جلد: ۲، آرون، تهران - ایران.
قمی، عباس (۱۳۸۵)، الفوائد الرضویة فی أحوال علماء المذهب الجعفریة، قم، بوستان کتاب.
کسروی، احمد (۱۳۲۷)، تاریخ مشروطه ایران، تهران، نشر امیرکبیر.
گوینو، کنت دو (۱۳۸۳)، سه سال در آسیا، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، نشر قطره
متولی، عبدالله (۱۳۷۸)، کمیته مجازات، تهران، نشر موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران
محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۹)، تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، موسسه چاپ و انتشارات
دانشگاه تهران

مستوفی، عبدالله (۱۳۷۷)، شرح زندگانی من، تهران، نشر زوار
ملایی توانی، علیرضا (۱۴۰۳)، انقلاب مشروطه، جنبش آزادی‌خواهی ایرانیان، نشر ثالث
ملک‌زاده، مهدی (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، سخن.
ناظم الاسلام کرمانی، محمد بن علی (۱۳۸۴)، تاریخ بیداری ایرانیان، امیر کبیر، تهران، ایران، سه
جلدی.

نجفی، موسی و فقیه حقانی، موسی (۱۳۸۱)، در تاریخ تحولات سیاسی ایران، تهران، موسسه مطالعات
تاریخ معاصر ایران.

نفیسی، سعید (۱۳۸۳)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، چاپ مهارت، تهران.
هدایت، مهدیقلی (۱۳۸۵)، خاطرات و خطرات، نشر زوار، تهران

مقالات

ابطحی، مصطفی، صالحی و طاهری (۱۴۰۱)، روحانیت، حکومت و توسعه سیاسی در ایران معاصر، نشر
جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب اسلامی، دوره ۳، ش ۳
اتحادیه، منصوره (۱۳۸۵)، اعلامیه‌های زیرزمینی یا تاریخ نا نوشته انقلاب مشروطه، نگاه نو، ویژه‌نامه یک
مرداد

سید محمد طباطبایی و مسئله رهبری انقلاب مشروطه (امین خانی و دیگران) ۱۲۹

اطاعت، جواد، اصغر منصوریان (۱۴۰۰)، نقش رهبری سیاسی در شکل گیری و عملکرد دولت توسعه‌گرا، فصلنامه علمی سیاست جهانی، دوره ۱۰، ش ۳

ربانی، جعفر (۱۳۹۳)، سید محمد طباطبایی از پیشگامان نهضت مشروطیت ایران، ماهنامه رشد آموزش تاریخ، ش ۵۵، نشر وزارت آموزش و پرورش، تهران

شیرخانی، علی؛ رضایی، مرتضی (۱۳۹۰)، نقش روحانیت در انقلاب مشروطه، نشر مطالعات انقلاب اسلامی، ش ۲۵، دوره ۸، تهران

اسناد

آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، مجموعه اسناد مخازن قدیمه، کنسولی و نمایندگی‌های خارجی اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی از تاریخ ۱۱۲۴ تا ۱۳۳۹ قمری.

طباطبائی سنگلجی، محمد بن صادق (۱۲۳۹ق)، خاطرات طباطبائی، نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۳۱۳۲۱.

روژنامه و نشریات

اختر، ۱۲۵۵، ش ۲ و ۴

ادب، ۱۳۲۳ ق، ش ۱۴۵

اطلاع، ۱۳۱۸ق، ش ۵۲۹

تربیت، ۱۳۱۷ق: ش ۱۶۷

جبل‌المتین، ۱۲۷۲، ش ۱

قانون، ۱۲۶۸، ش ۱

منابع لاتین

- Alexander, J. C. (1990). Cultural Pragmatism. University of Chicago Press.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J., 1994, Transformational Leadership
- Berger, P. L. (1967). The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Doubleday & Company, Inc.
- Bourdieu, P. (1977). Outline of a Theory of Practice. Cambridge University Press
- Brinton, C. (1938). The anatomy of revolution. Vintage Books.
- Nussbaum, Martha C. (2013). Political Emotions. USA: Belknap/Harvard University Press
- Chehabi, H. E., & Martin, V. (2010). Iran's constitutional revolution : popular politics, cultural transformations and transnational connections. I.B. Tauris : In association with Iran Heritage Foundation.
- Della Porta, D. (2013). Clandestine Political Violence, Cambridge University Press

- Gamson, W. A. (1992). *Talking Politics*. Cambridge University Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. Nowell-Smith, Eds.). International Publishers.
- Katouzian, H. (2020). The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran. *Middle Eastern Studies*, 47(5).
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge* (L. Wirth & E. Shils, Trans.). Routledge.
- McAdam, D. (2001). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. University of Chicago Press.
- McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82(6). <https://doi.org/10.1086/226464>
- O'Toole, J., & Luthans, F., 2002, *Spiritual Leadership: Developing Authentic Leaders*
- Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press.
- Snow, D. & Benford, R. (1988). *Ideology, Frame Resonance, International Social Movement Research*.
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Addison-Wesley.
- Tilly, C. (1993). *European Revolutions, 1492-1992* (pp. 85-95). Blackwell Publishing.
- Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*, University of Chicago Press.
- Weber, M., 1978, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*